

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ ԵՒ ԼՈՐԸՆՍ ՏԸՌԷԼ ԳՈՐՖՈՒԻ ՄԷՋ (1935—1937)

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏՔԷՌՍԵԱՆ
(Քուէնս Այրլս, Արգենտինա)

«Յունաստիպ կղզի մը եւ ամենահաճելի վայրը զոր երբեք մեր աչքերը դիտած ըլլան առանձին ու ներհայեցողական կեանք մը վարելու համար... Մեր ճամբորդութիւններուն ընթացքին, բազմաթիւ անգամներ վտանգներու թէ տհաճ վայրերու մէջ իյնալով, այս եզակի կղզին պիտի ըլլար այն վայրը ուր պիտի փափաքէինք մեր կեանքերը աւարտել»¹:

Ահա յունական Գորֆու կղզիի բնութագիրը, զոր կատարած է Ժէ դարու անգլիացի ճամբորդ մը՝ Անթոնի Շերլի, եւ որ բնաբան դարձած է Լորընս Տըռէլի «Պրոսպերոյի կղզին» ուղեգրութեան: Այդ հատորին գլխաւոր կերպարներէն մէկն է Կոստան Զարեանը²:

Լ. Տըռէլ (1912—1990) նկատուած է ի դարու դասական անուններէն մէկը, գլխաւորաբար՝ «Աղեքսանդրիոյ քառեակ» քառահատոր վիպաշարքով, գրուած՝ 1957—1960 թուականներուն: 1935ի սկիզբը, ան շՅամեայ անգլիացի անծանօթ գրագէտ մըն էր, ծնած՝ Հնդկաստան, ուր ապրած էր մինչեւ տասներկու տարեկանը, ապա՝ Անգլիա փոխադրուած, ուր դպրոցէ դպրոց անցած էր, սակայն չէր յաջողած համալսարան մտնել: Նուիրուելով գրականութեան, հօրմէն (1932ին մահացած) ժառանգած համեստ եկամուտէն օգտուած է: Այսպէսով, որոշած է Գորֆու հաստատուիլ իր առաջին կնոջ հետ, բնակելով իր մօր ու կրտսեր եղբայրներուն մօտ, որոնք փոքր տուն մը վարձած էին նախօրօք: Կղզին տեղաւորուելու իր գլխաւոր շարժառիթը կեանքի ածանուծիւնը եղած էր: 1935ի կէսերուն, արտաքնոցի մը մէջ գտած է ամերիկացի գրագէտ Հենրի Միլլըրի (1891—1980) նշանաւոր ու վիճայարոյց «Խեցգետինի արեւադարձը» վէպէն օրինակ մը, ըստ երեւոյթին՝ ամերիկացի գրօսաշրջիկի մը կողմէ հոն նետուած: Դէպքին մասին տարբեր բան պատմած է Միլլըրին. իբրեւ թէ հասարակաց բարեկամ մը՝ Պարթէյ Հատսըն, վէպը իր կողմը հրած է գրական վիճաբանութեան մը ընթացքին: Ընթերցումը վճռական ու անկիւնադարձային ազդեցութիւն մը ունեցած է Տըռէլի վրայ:

Նոյն տարին, Կոստան Զարեան առաջին անգամ³ ոտք դրած է Գորֆու,

¹ Lawrence Durrell, Prospero's Cell, London, 1963, p. 6:

² Տըռէլի այս երկը վերջերս հայերէնի թարգմանած է Շաքէ Տեր-Մինասեան (տե՛ս Լորընս Տըռէլ, Պրոսպերոյի կղզին, «Յատաչ», 21 Մարտ—6 Սեպտեմբեր, 1995):

³ «Առաջին անգամ» շնչադրումը կարելի է թիրիմացութիւն մը ուղղելու համար: 28 Մարտ 1923ին, Աթէնքէն, Վահան Քէրէեան ընդարձակ նամակ գրած է Գարրիէլ Նորատուկեանին, անդրադառնալով Յունաստանի հայ գաղթականներու վիճակին: Տիրած է, թէ Գաղթականաց Օգնութեան Կեդրոնական Մարմինը իր դերը էլ կատարած եւ դժգոհութեան տեղի տուած է. «Անոր վրայ պէտք է աւելցնել իր վէճերը երկու եպիսկոպոսներու եւ Պ. Զարեանի հետ, ինչպէս եւ իր մէջը ու իր պաշտօնէութեան մեծ մասամբ անյաջող կազմը» (Վահան Քէրէեան, Նամականի, Լոս Անճելըս, 1983, էջ 503): Անձնանուններու ցանկին մէջ, նամակա-

ուր բնակութիւն հաստատած է իր երկրորդ կնոջ՝ ամերիկացի նկարչուհի Ֆրանսիս Պրուֆօի, եւ անկէ ունեցած զաւկին՝ Յովանի հետ: Յստակօրէն յայտնի չէ ե՞րբ ժամանած են. Տրոէլի 9 Մայիս 1937ի գրառումը առայժմ ժամանակագրական ամենամօտ վկայութիւնը կու տայ. «Ան գրեթէ երկու տարի անցուցած է այստեղ լսել ուզողին իր գործը հրամցնելով եւ կղզիի գինիններուն սպառիչ ուսումնասիրութիւնը կատարելով»⁴:

Իր կարգին, Զարեանի 14 Նոյեմբեր 1935ին Համաստեղին ուղղուած նամակը արդէն կը մատնէ կեցութեան որոշ շրջան մը, կազմուած տպաւորութիւններ ու բարեկամական կապեր. «Պատասխանս նամակիդ բաւական ուշացաւ: Ստիպուած եմ այնքան աշխատել, որ շես կարող երեւակայել, ի խնդիր գրականութեան եւ նաեւ ի խնդիր դրամի, որ պէտք է ամէն կողմ հասցնել:

Բարեբախտաբար, հրաշայի է այս կղզում, ամենագեղեցիկ վայրը որ երբեք տեսել եմ եւ նաեւ ամենաածանը... Իրաւ որ 15—20 դոլարով մարդ կարող է լաւ ապրել եւ ի՛նչ առատութիւն, ի՛նչ պտուղ եւ ի՛նչ գինի:

(...) Այստեղ առած տեղեկութիւններից՝ Կորֆու տպագրութիւնը դեռ տւելի աժան է քան Աթէնք՝ 1000 օրինակ եւ 152 էջոց, «Հայրենիք» ամսագրի ծաւալով գիրքը, նստում է 100 դոլար: Այստեղի «Յոնիական Հրատարակչական յունական ընկերութիւնը», որ իմ բարեկամներն են, ամէն ամիս մի գիրք են տպագրում: Տպարանը հայերէն գրեր չունի, բայց ասում է 100 դոլ. կարելի է գնել եւ կմնայ մեր տեփականութիւնը:

(...) Կրկնում եմ նաեւ, որ 15—20 դոլարով այստեղ կարող ես շատ լաւ ապրել»⁵:

1935ի վերջը թէ յաջորդ տարուան սկիզբը, Զարեան եւ Տրոէլ հանդիպած են առաջին անգամ, որուն մասին առայժմ Արմէն Զարեանի հետեւեալ վկայութիւնը ունինք. «1936ին Կորֆու կղզում Կ. Զարեանը եւ Լ. Գարրէլը, բանաստեղծ Սպենսէրի [Սպենտէր] համաձայնութեամբ, հիմնել են «Միջերկրականցիներ»ի փիլիսոփայական, գրական կենտրոնը, նախատիպ ունենալով Շթայնէրի հիմնադրած «Գէօթէանում»ը Դորնախում եւ Քագորի կենտրոնը՝ Հնդկաստանում»⁶:

1930ական թուականներուն, անգլիացի բանաստեղծ Ստեֆըն Սփենտըր սկսած է դիրք գրաւել եւրոպական գրական երկնակամարին մէջ: Իր կենսագրութենէն մեզի յայտնի է, որ 1930—33ին Գերմանիա ապրած է ամերիկացի վիպասան Քրիստոֆըր Իշըրվուտի հետ, եւ որ Սպանիա այցելած է քաղաքացիական պատերազմի ընթացքին: Սակայն, ո՛չ մէկ տուեալ ունինք Տրոէլի կամ Դորֆուի խմբակին հետ իր յարաբերութենէն: Ա. Զարեանի տեղեկութիւնը եզակի է այս իմաստով:

Այդ խմբակին անդամակցած են Տրոէլ, Զարեան, յոյն բժիշկ Քէոտոր Ստեփանիտէս, լեհ ազնուական Նիմիէց, յոյն բժիշկ Փալաթիօանօ (վէպին մէջ՝ «կոմս Տ.»), ռուս նկարիչ Փելլոուր: Այս խումբը, ինչպէս եւ Եկող-գացող մտաւորականներ, շաբաթական իրենց հաւաքոյթները զուամրած են «Կաթափն նշանը» անունով գինետուն մը, Զարեանի նախաձեռնութեամբ:

Իհի խմբագիրը՝ Աւետիս Սանճեան, այս Զարեանը (այլապէս մեզի անծանօթ) յիշած է Կ. Զարեանի անունին տակ (նոյն, էջ 690), թէև վերջինը 1922—24ին Հայփոստան էր եւ ո՛չ Յունաստան:

⁴ Durrell, op. cit., p. 14:

⁵ ԳԱԹ, Համաստեղի ֆոնտ, թիւ 103 (տե՛ս Վարդան Մատթէոսեան, Կոստան Զարեանի նամակները Համաստեղին, «Քանթեր Երևանի համալսարանի», Թ. 2, 1996, էջ 150—151):

⁶ Մտքի յանրօթական ճամբորդը, հարցազրոյց Արմէն Զարեանի հետ, «Գրական թերթ», 8 Փետրուար, 1991: Տեղեկութիւնը կրկնած է գրուցվար Իւրի Խաչատրեանը (տե՛ս Լօուրենս Իւրրէլ, Կոստան Զարեան. երիցս աքսորեալը, «Գրական թերթ», 10 Մայիս, 1991, Իւրի Խաչատրեան, Մարդը եւ իր կղզին. հոգեւոր հայրենիքի որոնումը, «Նորք», 7—8, 1992):

«Պրոսպերոյի խուցը» կառուցուած է 1937—41ին գրի առնուած օրագրաշին նշումներու հիման վրայ, որոնք սակայն ժամանակագրական առումով շին համապատասխաններ դէպքերուն: Այսպէս, 9 Մայիս 1937 թուականով, ան գրած է իր առաջին տպաւորութիւնը Զարեանէն, թէ Եւ իրենց նամակագրական կապը կը փաստէ որ յարաբերութիւնը շատ անլի հին էր, ինչպէս պիտի տեսնենք. «Բախտաւոր ենք մեր բարեկամներով: Անոնցմէ երկուքը կը թուին զրեթէ առասպելական որակ ունենալ. — Իվան Զարեան եւ Թէոտոր Ստեփանիտէս՝ կոտորուած ոսկորներով խորհրդաւոր փրոֆեսորը: Զարեանը ալեհեր, տիրական ու պարտագրող է իր մեծ մազափունջով եւ իր վերջին սիրերը մեկնարանելու ատեն ինքզինքը նուագավարելու սովորութեամբ. կը պնդէ, որ Հայաստանի մեծագոյն բանաստեղծն է յոյժ գրաւիչ համոզումով ու համեստութեամբ: (...) Յաջողած է աշխատանցի վերածել Սէնթ Ճորճ պանդոկի վերնայարկը, որ իրապէս ձեռագիրներու եւ նկարներու խառնարան մըն է: Հոս, Արեւելեան Բերդի սուրանկին ամրութիւնները դիտելով եւ մերթ ընդ մերթ ազար մը ընկելով գինիի բաժակ մը ճաշակելու համար, ան կը շարադրէ իր գրական սիւնակը նոր աշխարհի որոշ հայկական թերթերու համար»⁷:

Յայտնի չէ թէ ինչո՞ւ Զարեանի անունը դարձած է «Իվան»: Իր որդին ալ կ'երեւի որպէս «Իվան». 1937ի նամակներուն մէջ, Տրոէլ կը յիշէ զինքը թէ՛ «Իվան» եւ թէ «Յովան» ձեւերով⁸: Թերեւս անունը դիտումաւոր կերպով փոխած է՝ հայր ու որդի միեւնոյն կերպով կոչելու համար, կամ պարզապէս սխալած է: Ան երբեք բացատրութիւն չէ տուած, կամ գոնէ ցարդ շինք հանդիպած: Միւս կողմէ, այդ տարիներուն միայն յայտնի է Զարեանի կանոնաւոր երեւումը «Հայրենիք» ամսագրին մէջ, հետեւաբար դժուար է հաստատել ո՞րն է իրական հիմքը «նոր աշխարհի որոշ հայկական թերթերու» աշխատակցութեան նշումին, այդ ալ՝ շարաթական: Այս մասին, Տրոէլ դեռ կ'անելցնէ, որ Զարեան անդադար նշումներ կը գրանցէ՝ ապագայ յօդուածներու նախանիւթ. «Զարեանի գրառումներ ընելու անխուսափելի սովորութիւնը իր խառնուածքին հրապուրիչ մէկ գիծն է, յատկապէս քսնի որ յայտնի չէ որ երբեք կրցած ըլլայ իր սեփական նշումներ կարդալ, այնքան խճճուած ու անընթեռնելի ձեռագիր մը ունենալով: Թէոտորը ժամեր կ'անցընէ իրեն օգնելով իր սեփական գրառումները վերծանել ամէն Երեքշաբթի, երբ ծանր ու հմուտ հայկական յօդուածը պէտք է սկսիլ»⁹:

Այս յօդուածները, ըստ երեւոյթին, Գորֆուի նուիրուած էին եւ թերեւ՝ «Երկիրներ եւ աստուածներ»ու ծրագրեալ երրորդ մասին առնչուած. «Մի օր պիտի ստիպուած լինեմ գնալու [Յունաստան], թարմացնելու համար տպաւորութիւններս Երկիրների՝ երրորդ մասի համար, որ Յունաստանին է ներլուծուած, բայց առանց ոչ ոքի տեսնելու, ինչպէս այդ արի Ամերիկայում»¹⁰:

«Յունաստան»ը հրատարակուած չէ, բայց անոր մէկ բեկորը փրկուած է Տրոէլի կողմէ, որ ամբողջ գլուխ մը նուիրած է «գարակէօզի» (Karaghiosis) ստուերախաղին, հոն արձանագրելով նաեւ Զարեանի ներկայութիւնն ու մեկնութիւնները. «Երեքշաբթի օրը խարիսխ կը նետենք հին նաւահանգիստը եւ փոքրիկն Իվան Զարեանը կը գտնենք որ պարելով կ'իջնէ Սբ. Մարկոսի առիծին տակ գտնուող մեծ սանդղամատը, կ'իջնէ մեզի դիմաւորելու: Ան սպասած է մեզի կարեւոր լուրը տալու համար: Գարակէօզը քաղաք եկած է եւ

⁷ Durrell, op. cit., p. 14:

⁸ Տե՛ս Vartan Matiossian, Kostan Zarian and Lawrence Durrell. A Correspondence, Journal of the Society for Armenian Studies, vol. 8, 1995, p. 79, 81, 83:

⁹ Durrell, op. cit., p. 99:

¹⁰ Վ. Մատթէոսեան, Կոստան Զարեանի..., էջ 150:

այս գիշեր ելոյթ պիտի ունենայ: Քաղաքի բոլոր մանուկները եւ անշուշտ մեծ թիւով գիւղացիներ հոն պիտի ըլլան: Սփիրոն կը շրկենք որ տեղ ապահովէ բոլորիս համար, եւ յետմիջօրէն կ'անցընենք ծառուղին՝ զովացուցիչ խմելով արեւուն սպիտակ լոյսին տակ եւ սառուցի շրխկոցը լսելով մեր շըրջապատի գաւաթներուն մէջ: Անթիւ սուրբերէն մէկուն տունն է, եւ որպէս այդպիսին՝ ամբողջական արձակուրդ: Սրճարանները լեցուն են եւ ծառուղիի կանաչ խոտը ցանցնուած է գորֆուցի աղջիկներու ուրախ զգեստներով: Զարեան, որ իր հայերէն շաբաթական գրական յօդուածին առթած մշտական վերացումէն դուրս ելած է, բարեկամաբար կը զրուցէ ստուերներու թատրոնի արուեստին մասին: Ան Գարակէօզի տարբեր կերպարանքներու տակ հանդիպած է Թուրքիոյ եւ Միջին Արեւելքի մէջ, ուր սեւաշեայ պզտիկ մարդը կը կրէր, կապիկի իր հսկայ ու շարժուն թելին տեղ, մեծածաւալ առնանդամ մը: Յունարէնի թարգմանուած, ան այլեւս պոռնկագրական ժողովածուի խորհրդանիշ չէ, այլ շատ աւելի նրբին բան մը՝ յոյն խառնուածքի մարմնաւորումը: Բեղուն նիւթ մըն է: Ազգային խառնուածքը, կ'ըսէ Զարեան, թատրոնի ստեղծագործութիւններուն վրայ հիմնուած է: Հաքսլի տեղ մը դիտել տուած է, որ անգլիացիները չէին գիտեր ինչպէս պէտք է վարուէր անգլիացի մը մինչեւ Ֆալսթաֆի ստեղծումը. այժմ ազգային խառնուածքը այնքան լաւ հաստատուած է, որ ամէն մարդ գիտէ ի՞նչ ակնկալել միջին անգլիացիէն: Բայց ի՞նչ է յոյներու պարագան: Իրենց ազգային խառնուածքը հիմնուած է աղքատացած եւ ճնշուած պզտիկ մարդուն գաղափարին մասին, մարդ՝ որ զուտ ճարպիկութեամբ աշխարհի լաւագոյնը ձեռք կը ձգէ: Ասոր աւելցնենք ինքնախարագանող զուարթախոհութիւն մը եւ արդէն կը ստանանք անմահ յոյներ: Մղումներով շարժող, մեծխօսիկութեամբ լի, դանդաղութեան չհամբերող, համակրանքին սպասող, հնարամիտ եւ ընդօրինակող մարդ մը: Վախկոտ եւ հերոս միաժամանակ, մարդ մը որ կը տատանի իր բնական ու հերոսական հանճարին եւ տրամաբանելու անյոյս ուժին միջեւ»¹¹:

Այս հատուածը վերարծարծում մըն է Զարեանի կողմէ միշտ վառ մնացած հետաքրքրութեան՝ թատրոնի ու թատերական արուեստի մասին: Տրեւի վերարտադրած տողերը («Ազգային խառնուածքը թատրոնի ստեղծագործութիւններուն վրայ հիմնուած են») կը թուին շրջուած արձագանգը ըլլալ 1922ին «Բարձրավանք»ի մէջ Զարեանի այն հաստատումին, թէ «ինքնատիպ թատրոն չունեցող ժողովուրդները դիմագծից եւ ստեղծագործական թափից զուրկ են»¹²:

Մայիս 1936ին, երրորդ մասի մտադրութիւնը քիչ մը տարբեր ձեւով արտայայտուած է. «Եւ երբ այդ մասն էլ վերջացնեմ, ուզում եմ գրել հել[լ]ենական կղզու վրայի մտածումներս, մի տեսակ համադրութիւն բոլոր մտածումներիս: Բարձր մտածումներ կեանքի առջեւ»¹³:

Այդ մտադրութիւնը կը թուի իրականացած ըլլալ, դատելով Տրեւի տեղեկութիւնէն: «Պոստպոյոյի կղզին»ի մէջ, կոմս Տ.ն կ'ըսէ. «Ահա մենք, — կ'ըսէ կոմսը, իր նիւթէն ազատելու անկարող, — իւրաքանչիւր հաւաքելով ու կարգաւորելով մեր հասարակաց դիտելիքները՝ իւրաքանչիւր խառնուածքի թելադրած ձեւին համաձայն: Բոլոր պարագաներուն, ամբողջական պատկերը պիտի ըլլայ, թէեւ ձեզի համար ամբողջական պատկերը պիտի ըլլայ: (...) Ինչ կը վերաբերի ձեզի, Զարեան, երբ գիրքով հաւաքուին, ձեր յօդուածները, պիտի ներկայացնեն վայրենի եւ թաւալուր պատմումը կախարդական կղզիի»

¹¹ Durrell, op. cit., p. 47:

¹² Կոստան Զարեան, Հայ թատրոն, «Բարձրավանք», Փետրուար, 1922, էջ 38:

¹³ Վ. Մաքրեւսեան, Կոստան Զարեանի..., էջ 151—152:

մը որ հրապուրած է պատմական բոլոր յայտնի դէպքերը՝ ներոնէն մինչև նափոլէն: Դուք պիտի անտեսէք այն փաստը որ հաղորդակցութիւնները գէշ են եւ որ բոլոր յոյները ստախօս են, ինչպէս եւ այն, որ ամառը մծեղները անտանելի են: Իսկական պատկեր պիտի շրջայ, բայց ի՛նչ պատկեր պիտի ըլլայ: Նիւ Եորքի հայերու անձկալից հորդաներ հոս պիտի հաստատուին իրարու մէջբերելու համար ձեր բանաստեղծութիւնն ու արձակը, իսկ ես պիտի կարենամ երկու տրախմի գանձել նստելու համար այն աթոռին վրայ զոր դուք կը գրաւէք հիմա եւ որ վստահաբար ձեզի պիտի վերապրի»¹⁴:

Այս շրջանին կը վերաբերի նաեւ ակնարկութիւն մը՝ Զարեանի «Վախը պատմաբաններու մէջ» փորձագրութեան, որուն ճակատագիրը մեզի յայտնի չէ: Տրոէլ անկէ ընդարձակ քաղուածք մը կ'ընէ. «Պատմաբանին յատուկ զգացական բխումներէն է յաւերժական այս փափաքը՝ հէքեաթի տկար փաստերով վայրեր ու ակունքներ փնտռելու: Ֆանօ՝ Փալէօքաստրիձայէն քանի մը ժամ դէպի հիւսիս, ենթադրաբար Գալիփոսոյի կղզին է՝ «ծովէ շրջապատուած ու ծառերով լեցուն կղզին»: Կորկիրա, ուրեմն, թիբրու սիրահար ֆէակացիներուն հայրենիքն է, ուր Ողիսեա հանդիպեցաւ Նաւզիկէին: Վերջին անյարմարութիւնը այն է, հարկաւ, որ Հոմերոսի պատմած արկածախնդրութեան սակաւ տուեալները ոչինչով կ'օգնեն պատմաբանին: Որովհետեւ Ողիսեա՝ իր լաստին վրայ, նպաստաւոր քամիի օգնութեամբ, տասնըութ օրէն կտրած կ'ըլլայ Ֆանոն եւ Կորկիրան բաժնող քանի մը ծովային մղոնները: Գէթ եթէ մարդ թոյլ կու տայ, որ նման անհեթեթութիւններ տիրեն զինքը: Զարեան վճռականօրէն հերքած է նման բաներ իր «Վախը պատմաբաններու մէջ» փորձագրութեամբ, որմէ թէոտորը թարգմանած է հետեւեալ հատուածը.— «Կը մերժենք շփոթի մատնուիլ նման տուեալներով: Առաջին՝ կախարդական այս կղզին պէտք չունի որ նման ցնորք մը քաղցրացնէ իր համայնապատկերը, երկրորդ՝ հին յոյները ժամանակի թէ հեռաւորութեան զգացողութիւն չունէին: Ոչ մէկ վստահութիւն կարելի է ունենալ անոնց շփումներուն վրայ, ինչպէս եւ արդի յոյներուն պարագային, երբ միջոցի ու ժամանակի հետ է իրենց գործը: Գիւղացիներուն մէջ, այսօր, զլանիկի մը տեւողութիւնը կը գործածուի հեռաւորութիւն չափելու համար: Երբ կը հարցնէք գիւղի մը հեռաւորութիւնը, պիտի պատասխանեն.— «Երկու զլանիկ»: Եթէ պատասխանէք որ չէք ծխեր, գիւղացին դժուարաւ իր միտքը պիտի խառնէ «ժամանակ» կամ «վայրկեան» բառին համար, բայց անոնց գործածութենէն յայտնի պիտի դառնայ թէ որքան անփոյթ հասկացողութիւն մը ունին այդ մասին: Կը պնդեմ որ նոյնն է պարագան հին յոյներուն համար: Հոմերոս, որ ճարտարօրէն կը նկարագրէր մինչեւ օրս կայուն մնացած հոգեբանութիւն մը, բուսիկ կը մնար երբ փաստական տուեալի մասին էր խօսքը: Այսպէս, մենք պատրաստ ենք Հոմերոսը մեղադրել յունական սովորական ստախօսութեամբ, նախ քան ընդունիլ այն թելադրանքը, որ Ողիսեա կանգ չէ առած այս ալեկոծ ծովածոցը, ճերմկցած ու հին խեփորի պէս տարբերէն մաշած մաշկով»¹⁵:

Գորֆուի նշանաւոր այցելուներու նուիրուած փորձագրութիւն մըն ալ գրած է Զարեան, ուր, անդարդառնալով Ք. Ա. 48ին Կիկերոնի եւ Կատոնի հանդիպումին— առաջինը՝ դէպի Իտալիա ճամբուն վրայ, Կեսարի ողորմածութիւնը հայցելու, երկրորդը՝ պիտի նաւարկէր դէպի Ափրիկէ,— նշած է, թէ կղզին «որոշումներու եւ մեկնումներու համայնապատկեր մըն է: Համայնապատկեր մը որ կ'արագացնէ ոչ-լիովին վճռուած կեանքերու ներքին ճգնաժամերը»¹⁶:

¹⁴ Durrell, op. cit., p. 107:

¹⁵ Idem, p. 63:

¹⁶ Idem, p. 74:

1936ին, շարունակելով «Երկիրներ եւ աստուածներ»ը, «Նաւը լերան վըրայ»ին ձեռնարկարժ էր: Սակայն, հակառակ Տրոէլի հովուերգական նկարագրութեան, ան ստիպուած էր տենդագին աշխատիլ ապրուստի համար: Այսպէս կը գրէր 3 Մայիս 1936ին Համաստեղին. «Մի ժամանակ մտածեցի հիւանդ ես, բայց դուրս է գալիս որ աւելի վատ է՝ ստիպուած ես նորից գիշերները աշխատիլ, պարտաւորած: Ասում եմ վատ, սակայն միւս կողմից ի՛նչ լաւ բան է գրողի համար գրականութիւնից նւթապէս անկախ լինել, գրել երբ ուզում ես եւ մանաւանդ գրել մէկ սիրած բանդ: Այդ միշտ երազել եմ. երբեք չեմ կարողացել: Երեւակայիր օրը 8 ժամ գրում եմ եւ դեռ ընտանիքիս բոլոր պէտքերին չեմ հասնում: Սոսկալին մէկ նւթից եւ մէկ լեզւից միւսին անցնելն է: Ուստի, ինչպէս տեսնում ես, ամէնքս էլ դժուար դրութեան մէջ ենք եւ լաւ է չկատաղենք՝ կարող էր աւելի վատ լինել»¹⁷:

Այս տողերը ցոյց կու տան, որ Զարեան միայն հայերէն գրելով զբաղած չէր, այլ՝ օտարալեզու գործեր ալ կ'արտադրէր: Տրոէլ այս մասին կը տեղեկացնէ, թէ «Զարեան արտակարգ գրամեքենայ մը ունի, որ իրեն թոյլ կու տայ, պարզապէս տառաշարը դարձնելով, ֆրանսերէն ու իտալերէն գրել, ինչպէս եւ հայերէն ու ռուսերէն»¹⁸: Հակառակ այդ գրամեքենային գոյութեան, հետաքրքիր է, որ Համաստեղին ու Բ. Նուրիկեանին ուղղուած Զարեանի նամակները ձեռագիր են:

1936ի սկիզբը թուագրուած նամակով մը, Տրոէլ գրած է պարբերականի մը ծրագրին մասին, ուր հաւանաբար Զարեանն ալ ներկայ ըլլալու էր. «Ատեն-ատեն կղզիին մէջ կը խաղանք թերթի մը գաղափարով, որ ցրուելու է Լոնտոն, Փարիզ եւ Նիւ Եորք: Բայց սկզբնական դրամի խնդիրը («դրամական շարժառիթներ»․ էզ. Փաունտ) մեզի կը կեցնէ: Նաեւ՝ անվստահութեան զգացում մը ենթադրեալ գրողներուն միջեւ որովհետեւ բոլորս ալ շատ տարբեր ենք ճաշակով ու գաղափարներով: Փայլուն երիտասարդ մը Անգլիայէն թեւադրեց երիտասարդական ծաղկաբաղ մը, երեսուն երիտասարդներու կողմէ, «My First Fuck» խորագրուած: Բայց փորձերը սրբագրելու եւ ընթերցողին աչքը վրան պահել տալու տաղտուկը— չհաշուելով յաւիտենական կրկնութիւնները— զիս հեռու կը պահեն զայն խթանելէ: Ան կ'ուզէ հոս տպել զայն եւ ցրուել Փարիզ ու Լոնտոն: Բան չեմ ընեք»¹⁹:

Խմբակցութեան հաւաքոյթներու կարեւոր մէկ գիծը տեղեկութիւններու եւ նւթերու կիսումն է. «Կաքաւը»ի մեր շաբաթական հանդիպումներուն պայմանականութիւնները հիանալի են. կը կիսենք մեր կերակուրը, մեր քննադատութիւնները եւ մինչեւ իսկ մեր նամականին: Երբ Զարեան Ունամունոյէն կամ Սելինէն նամակ մը կ'առնէ, կը կարդացուի եւ կը դառնայ սեղանին շուրջ, իսկ երբ Հենրի Միլլըրի յորդառատ ու զառանցող նամակներէն մէկը կը ստանամ Փարիզէն, խմբակը սքանչացած է: Ահա կղզիին իսկական համը, մեր կեցութիւնը այս հաճելի համայնապատկերին մէջ, Եւրոպայի մէջ գործօն կեանքի մը պարտադրանքներէն հեռու, մեզի տուած է իրական աշխարհէն անջատումի այս զգացողութիւնը»²⁰:

Այդ զգացողութեան ամենէն բացորոշ վկայութիւնը տուած է Զարեան՝ Գորֆուի մասին հայերէն քերթուածով մը, որուն ճակատագիրը անյայտ կը մնայ եւ որմէ Տրոէլ քանի մը տող կը մէջբերէ. «Զարեան ինձի կը զրկէ կրղզիին մասին հայերէն բանաստեղծութիւն մը որուն աւելցուցած է անգլերէն

¹⁷ Վ. Մատթէսեան, *Կոստան Զարեանի...*, էջ 151:

¹⁸ Durrell, op. cit., p. 14:

¹⁹ Ian MacNiven (ed.), *The Durrell-Miller Letters, 1935—1980*, London, 1989, p. 12.

²⁰ Durrell, op. cit., p. 22:

Քարգամանութիւն մը: Կորկիրայի մասին գրելով, կ'ըսէ. «Ոսկին ու շարժուն կապոյտը ներկած են մեր խոհերը, ուստի մթութիւնը անթափանց է, եւ մեր երազներուն մէջ աշխարհը կը տեսնենք, կարծէք մեծ ձկնարանի մը մէջ ըլլար: Աքսորեալներ ու մասնակիցներ, նոր սէր գտած ենք: Ասիկա Կորկիրան է, աշխարհի անկիւն-ծիւնելոյցը»²¹:

Հոս ընդգծելի է երկու գրողներուն կազմաորումի հանգիստութիւնը. Զարեան՝ Կովկաս ծնած, փոքր տարիքին՝ ընտանիքէն, ծննդավայրէն, լեզուէն բաժնուած, ամբողջ կեանքի ընթացքին մշակած է տարագրեալի հոգեվիճակը. «Ու ճիշտ ասած հայութիւնը՝ աւելի շուտ հայութեան գաղափարը՝ հեռից եմ սիրում. ամէն անգամ որ մօտենում եմ իրականութեան եւ մարդկանց՝ աշխարհի միւս ծայրը փախչելու է տալիս: Ի՛նչ ողորմելիութիւն, սիրելիս, ի՛նչ մտաւոր խեղճութիւն...»²²: Իր կարգին, Տրեչէ՛ ծագումով անգլիացի, դպրոցական տարիքէն Անգլիա մեկնած, երբեք ինքզինք երկրին մերուած չէ. «Անգլո-սաքսոն ընկերութեան մը իսկական օտարականը արուեստագէտն է... տւրագիրները կը միտին աւելի բրիտանացի ըլլալ քան բրիտանացիները»²³: Տեղին կը հնչէ, ուրեմն, Զարեանի «աքսորեալներ եւ մասնակիցներ» բնորոշումը:

Նոյեմբեր 1936ին, Տրեչէ այլ ծրագիր արծարծած է՝ Զարեանի բացառապատ մասնակցութեամբ. «էվրենս, Զարեան ու ես կը ծրագրենք բանաստեղծութեան միջազգային ծաղկաքաղ մը այստեղ: Աստուած գիտէ եթէ բանի մը պիտի յանգի»²⁴:

Ան նկատի ունէր անգլիացի իր բարեկամը՝ Ալան Քոմըս, որպէս հրատարակութեան ցրուիչ, ինչպէս գրած է Զարեանին Փետրուար 1937ին. «Իմ մէկ հին բարեկամս կ'ուզէ մեզի հանդիպիլ Վենետիկի մէջ: Կարեւոր գրավաճառ մըն է Անգլիոյ մէջ— եւ մեր ցրուիչը պիտի ըլլար եթէ «էօս»ը սկսած ըլլայինք»²⁵:

Մրագիրը ձախողած է յոյն կառավարութեան հաստատած օրէնսդրութեան մը բերումով, ինչպէս Տրեչէ բացատրած է Միլլրիին, 19 Դեկտեմբեր 1936ի նամակին մէջ. «Ակսելու վրայ էինք «էօս» անունով եռամսեայ հանդէս մը, որուն համար նիւթ պիտի խնդրէինք ձեզմէ, Տրէնքէլէն, Սարոյեանէն եւ ուրիշներէ, բայց ֆաշիականները միջամտեցին տնտեսական ծիծաղելի օրէնքով մը, որ կ'արգիլէ գիրք ուղարկել երկրէն դուրս բացի եթէ վերադարձուին!!! Յոյները այս իմաստով զարմանալի են: Ափսոս, ամէն կողմէ լաւագոյն բանաստեղծներն ու գրողները ունէինք, ներառեալ Յունաստանը, Փալամաս եւ ընկ.: Այս օրէնքին պատճառով, նոյնիսկ չեմ կրնար տպել անիծեալ քերթուածները որ գզրոցիս մէջ կը փոխին»²⁶:

Դեկտեմբերի նոյն օրերուն, երկու գրագէտները ուրիշ ծրագիր մը յղացած են. «Ծրէկ գիշեր շիշերու հետ լաւ գիշեր մը անցուցինք եւ որոշեցինք, Զարեանն ու ես, որ ժամանակն է ՆՈՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁը գրելու: Ասով մեր

²¹ Idem, p. 20

²² Նամակ՝ Համաստեղին (Նոյեմբեր 1935) (Մաթեոսեան, Կոստան Զարեանի..., էջ 150):

²³ Մէլքրոմը տե՛ս Richard Pine, Lawrence Durrell: The Mindscape, New York, 1994, p. 23

²⁴ The Durrell-Miller..., p. 28:

²⁵ Matiossian, op. cit., p. 79 (հայերէն Քարգամանութիւնը՝ Վարդան Մաթեոսեան, Լ. Տրեչէ երկու նամակներ Կոստան Զարեանին, «Յառաջ— Միտք եւ Արուեստ», Փետրուար, 1996):

²⁶ The Durrell-Miller... p. 32: Տե՛ս նաեւ Դեկտեմբեր 1936ի վերջերը գրած ուրիշ նամակ մը, ուր ա՛ն կը մանրամասնէ ծրագրին, յունական օրէնքին, տպագրական աժանութեան մասին. «Եւ հոս նախահաշիւները մէկ երրորդն էին անգլիական, ֆրանսական կամ իտալական գինեւորէն: Մեզք իրիտասին: Զարեանը պիտի բերէր Վիեննայէն, ուր մէկ շաբաթէն պիտի երթայ, բայց նորէն տպագրութիւնը շատ սուղ է» (Idem, p. 36):

ըսել ուղածը շատ տարտամ է բայց մեծապէս ոսկորիչ: Զարեանի գաղափարն էր երեք, եօթ կամ ինը գրողներ (որեւէ խորհրդանշական թիւ) հաւաքել, տարի մը հաւաքուիլ բոլորը, մեծ տօնախմբութիւններ անցնել եւ այս հատորին ճարտարապետութիւնը քննարկել: Ամէն մէկը գործին իր բաժինը կը վերցնէ եւ կ'երթայ, որքան հետու այնքան լաւ: Յետոյ, երբ իւրաքանչիւր մաս լրացած ու լման ըլլար, բոլորս պէտք է հանդիպէինք մեծ քաղաք մը՝ Փարիզ, Ղոտմ կամ Պոլիս, եւ գիրքը հրատարակել— ԱնԱնՈՒՆ ԿԵՐՊՈՎ, Ի՛նչ շարժուածի աշխարհի երեսին: Լաւ, Զարեան կողմ էր տեղուոյն վրայ գրաւոր համաձայնագիր մը եւն. պատրաստել եւ շրջագայութեան մէջ դնել ԲՈՂՈՐ գրողներուն մէջ, բայց ես բաւական մը գինով էի ըսելու համար. «Ծնթադրեցէք որ էթէլ Մ. Տէլլ կամ Պապիթ ԱՅՈ ըսէին»: «Գրողը տանի», ըսաւ: «Ծս կը ճանչնամ Պրակալիան, Ունամունոն, Սարոյեանը» եւ մոռցած եմ ուրիշ ո՞վ: «Ե՛ի, կ'ըսէ ան, ԳՐԵՑԷՔ ՉԵՆՐԻ ՄԻՆԸՐԻՆ ՉԱՐՅ ՏԱՆՈՎ ԵԹէ ԱՅՆՔԱՆ ՄԱՐԳԱՐԷԱՆՈՒՆՉ ԿԸ ԶԳԱՅ ԻՆՔՁԻՆՔ ՈՐՔԱՆ ՄԵՆՔ ԵՒ ԵԹէ ԿԸ ՃԱՆՁՆԱՅ ՈՐԵԻԷ ԶԻՆԱՅԻ ՄԱՐԳԱՐԷ ՈՐ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ԿՈՒՂ ՏԱՅ, ՈՐՈՎՉԵՏԵՒ, Ի ՎԵՐ-ՋՈՅ, ԻՆՔ ԻՍԿԱԿԱՆ ԳՐՈՂ ՄԸՆ Է»: ՍԻՐԵՆԻ ՄԻՆԸՐ, Ի՛նչ ԱՆԻԾԵԱՂ ԲԱՆ ԿԸ ՆՇԱՆԱԿԷ ԱՍԻԿԱ ՉԵՄ ԳԻՏԵՐ ԲԱՅՅ ՄԵԾ, ՊՏՂԱՔԵՐ, ՉԱՐՈՒՍՏ, ՄԱՐԳԱՐԷԱԿԱՆ ՈՒ ԿԱԹՆԵՂ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՄԸ ՊԷՍ ԿԸ ՉՆՁԷ»²⁷,

Պրակալիա հին ծանօթ մըն էր Զարեանի՝ 1915—20 թուականներու օգերէն: Պահպանուած են 1946ին Զարեանին ուղղուած երկու նամակներ²⁸, Ունամունո-Զարեան յարաբերութիւնը եւս յայտնի է²⁹: Ուիլիքմ Սարոյեանի վերկայութեան համաձայն, ան Զարեանին հանդիպած է 1935ին, Սան Ֆրանսիսքոյի մէջ, միջազգային Փէն Քլապի ճաշկերոյթի մը ընթացքին³⁰:

Առատ գինիի այդ գիշերուան մտայղացումն ալ պարզ ցանկութենէ անդին չէ անցած, ինչպէս տեղեկացուցած է Տրեյլ Դեկտեմբերի վերջերը. «Ինչ կը վերաբերի Աստուածաշունչին, մշուշոտ կը թուի: Մարդ չի կրնար երբեք իսկական զինակիցներ ունենալ: Կամ արդեօք բոլոր լաւ գրողները խե՛նթ են»³¹,

Նոյն օրերուն, Տրեյլ դարձեալ անդրադարձած է Զարեան-Միլլըր յարաբերութեան: Արդարեւ, շրջանի իր կարեւոր ընթերցումներէն մէկն էր Միլլըրի բարեկամ գրագէտի մը՝ Ֆրենքլի «Bastard Death» հատորը, որուն կցուած էր անոր մէկ նամակը որպէս նախաբան: Երբ ընթերցումի կարգը Զարեանին հասած է, ան իրար անցած է գիրքով. «Զեզի խօսա՞ծ եմ Զարեանի մասին: Երէկ ամբողջ օրը անցուց սենեակս վազելով «Bastard Death»ը ձեռքերուն մէջ, իր արծաթեայ մազափունջը թովալով, ակնոցները ճակատին վրայ, ըսելով. «Ինչպէ՞ս կարելի է ասիկա: ԻնՉՊԷ՛Ս ԿԱՐՆԼԻ Է: Այս բոլոր բաները հայերէնով գրեցի եւ հոս... միեւնոյն նախադասութիւնները... միեւնոյն բառերը... Meeler գրած է Միջին Դարերու մասին... եւ ես գրեցի ատիկա»: Մեծապէս հիացած է նամակով: «Օղին մէջն է,— կ'ըսէ,— օղին մէջն են այս գաղափարները»: Մեծ բարեկամ մըն է Սարոյեանի եւ կ'ուզէ ձեզի նամակ մը գրել Աստուծոյ մասին, ուրեմն ըսի՝ ըրէ՛ք: Արեւադարձը զինք մտահոգեց

²⁷ Idem, p. 29: Յարգած ենք անգլերէն բնագրին զիսպարսերէնը:

²⁸ Գրականութեան եւ Արուեստի Քանգարան, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, թիւ 92:

²⁹ Տե՛ս Վարդան Մատթէոսեան, Զարեան եւ Ունամունո. Նախաքայլեր, «Յատաչ», 22/23 Հոկտեմբեր, 1994:

³⁰ Ու. Սարոյեան, եւ հիմա Փարիզ ենք, նոր Վարդավառի մը, «Յատաչ», 16—17 Յուլիս, 1977 (հմմտ. «Յատաչ»—60», Փարիզ, 1986, էջ 68): 1978ին Արա Պալիօզեանին գրած նամակով, Սարոյեան կրկնած է 1935 թուականը (տե՛ս Ara Baliozian, Intimate Talk, Kitchener, 1992, p. 137):

³¹ The Durrell-Miller..., p. 36:

քիչ մը, և ըստ, թէ կործանարար էր, բայց Սեւ գարունը օձիքէն բռնած է զինքը»⁸²:

Սակայն, որեւէ փաստ չկայ, որ Զարեան գրած ըլլայ յիշեալ նամակը Միլլըրին, որուն կրկին անդրադարձած է Մարտ 1937ին, ինչպէս կ'իմանանք Տրեւիի հետեւեալ պատասխանէն. «Միլլըրի գիրքերը ճամբայ կը բանան դանդաղ ձիննագնդակի նման. կը խորհիմ որ ձեր քննադատութիւնը շատ սրատես է և ձեզի նման մարդկային, սիրական, կենսական: Միակ յարակարծիքը, որ այս մեծ անհաւասար գրագէտէն կը փայլի, կեղտի յարակարծիքն է, ո՛չ իբրեւ արուեստ, ո՛չ իսկ փոխակերպուած արուեստի ալքիմիայով, այլ մաքուր և անտաշ իբրեւ ազամանդի կոյս հանքի մը երեսոյթը: Շատ կրօնասէր գրող մը, թէև շատ քիչերը մեզմէ կ'անդրադառնան ատոր»⁸³:

Արդարեւ, Փետրուար 1937ին, Տրեւի բացատրած է երեք գրողներու յարաբերութեան բնոյթը. «Ամէն օր կը մտածեմ, իմ սիրելի Զարեան, նոր երկինքին ու երկրին մասին զորս դանդաղօրէն օրէ օր կը ստեղծենք մեր աղօթքներով: Միլլըր մեզի պէս ուրիշ կրօնասէր մարդ մըն է, որ իր ներաշխարհը կը դիտէ: Պիտի ընդօրինակեմ ինծի ուղղուած իր նամակներէն կարգ մը հատուածներ որպէսզի կարդաք: Ան ալ կը փափաքի մենաւոր հոգիներու՝ գրողներու հետ բախտ փորձել: Իրենց սեփական գիրքերը տպել ու թող անիւր սկսի իրապէս դառնալ: Թերեւ, եթէ հանդիպում մը ունենայինք, առաջին անգամ ըլլալով երեք հարազատ հոգիներ պիտի գտնէին զիրար: Առայժմ դուք իմ հանդիպած միակ անձն էք որուն հետ որեւէ իրական կապ ունիմ: Ստեղծագործութեան կրօնքը թերեւ— թէև քիչ մը պերճաշուք կը հնչէ: Եւ այլն: Կը հասկնանք մեր լեզուն փոխադարձաբար: Եւ իր նամակներէն դատելով՝ Միլլըր մերիններէն է»⁸⁴:

Երբ Զարեանին կը հանդիպէր Գորֆուի մէջ, Տրեւի քսանհինգի շուրջ սկսնակ մըն էր, որ գրողի իր հասունացումի շրջանը կ'ապրէր: Միեւնոյն ժամանակ, ինչպէս ըսինք, ան յայտնագործած է Հ. Միլլըրի գործն ու անձը: Ամերիկացի գրագէտը վերածուած է, անտարակոյս, Տրեւիի կազմաւորումի տարիներու վճռական ազդակի մը, ինչպէս կը փաստէ իրենց ընդարձակ նամականին: Զարեանն ալ նմանօրինակ գործօն մըն ալ եղած պէտք է ըլլայ: Լէօ Համալեանը զինքը կը կոչէ Տրեւիի ցուրտ-ն Գորֆուի մէջ⁸⁵, ինչ որ հետու չէ իրականութենէն: «Գորֆու» անունի ստուգաբանութենէն մինչեւ Շէքսպիրի «Փոթորիկը» թատերախաղի կղզիին նոյնացումը Գորֆուի հետ, ոչինչ կը թուի խուսափիլ Զարեանի զննումներէն: Շատ անգամ ինքն է, որ սկիզբ կու տայ նիւթի մը արծարծումին: Այսպէս. «Եթէ առիթ ունենայիք հարց մը տալու Սոկրատին, ո՞ր մէկը պիտի ըլլար», կը գրէ Զարեան: «Իրեն պիտի հարցնէի եթէ երջանիկ մարդ մըն էր: Վստահ եմ որ աւելի մեծ իմաստութիւն, աւելի մեծ ճիգ կը պարտադրէ մարդու մը»: «Կաքա»ին մէջ, այս տեսակէտին ուժգնօրէն կը հակադարձեն Փելթուր և Ն.: Իմաստութիւնը, կ'ըսեն, փաստարկող կարողութեան կը սորվեցնէ ինչպէ՛ս հանգստանալ, ինչպէ՛ս նուաճել ամբողջ էութեան աւելի խոր նուիրում մը ժամանակի և միջոցի հոսքին»⁸⁶:

⁸² Idem, p. 31 (Սարոյեան-Զարեան բարեկամութեան մասին, տե՛ս նաեւ Idem, p. 36). Նամակը թիրմացութեան մէջ ձգած է Լէօ Համալեանը, որ կարծած է, թէ «Bastard Death»ը Միլլըրի գործն է (Leo Hamalian, Companions in Exile: Lawrence Durrell and Gostan Zarian, «Ararat», Spring 1994, p. 38):

⁸³ Matiossian, op. cit., p. 81:

⁸⁴ Idem, p. 80:

⁸⁵ Leo Hamalian, As Others See Us: The Armenian Image in Literature, New York, 1980, p. 21.

⁸⁶ Durrell, op. cit., p. 37: Գիրքի երկայնքին, «Ն.» կը մարմնաւորէ Տրեւիի առաջին կինը՝

Գիրքին խորագիրը տուող «Փոթորիկը»ի հերոսին պէս, Զարեան հմուտ ուղեցոյցն է ու տիրական դէմքը՝ կենցաղային հարցերու մէջ, ինչպէս եւ իմացական բոլոր վէճերու եւ զրոյցներու երկայնքին. «Ճոխ եւ շոյլ կերպար մը, ան է որ մեր շաբաթական հանդիպումները հաստատեց «Կաթալին նշանը»ին մէջ, քաղաքի գլխաւոր հրապարակին մօտ: (...) Շաբաթական այդ հանդիպումներուն ան ոտքի կ'ելլէ եւ, հիանալիօրէն հակակշռուած ձայնով, Համլէթի «լինելի թէ չլինելը» կ'արտասանէ նախ ֆրանսերէն, ապա հայերէն, ռուսերէն, իտալերէն, գերմաներէն եւ սպաներէն»³⁷:

Տրեյլի «ճամբորդական գրականութեան» ըմբռնումը ընթացիկ ըլլալէ հետո է: Ան շեշտած է, որ «գիրքերս միշտ տեղ մը ապրելու, ո՛չ թէ պարզապէս անոր մէջէն վազելու մասին են»³⁸: Թէոտոր Ստեփանիտէսին ուղղուած նամակի մը մէջ, նշած է որ ոչ-գեղարուեստական (non-fiction) գիրք մը գրելը կ'ենթադրէ, որ «պէտք է քիչ մը գոյն դնել... Որոշ մարդիկ հնարել, գիւղացիներ եւ այլն, եւ անոնց հետ վերաբերիլ բաւական համարձակ կերպով»³⁹: Կերպարաստեղծումի իր եղանակը կը ջանայ յուշագրութեան կամ իրապաշտ-օրագրային ձեւատրումէն անդին երթալ. բացայայտ կը դառնայ երբ «Պրոսպերոյի խուցը» հրատարակութենէն երկու տարի ետք Զարեանին գրած է հետեւեալը. «Ներողութիւն ծաղրանկարին համար, բայց պատմական նիւթը պէտք է կարելիին շփի շատ զուարթախոհութեամբ միախառնուէր, փոխանցելու համար նմանութիւն մը Գորֆուի ծուլութեան ու խաղաղութեան այդ օրերու իսկական մթնոլորտին: Եւ տիրող ոգին այն է, ինչպէս որ կայ մտերիմ բարեկամներու միջեւ: Թէոտորն ալ զիս ներած է իր բարի սնունդին վրայ եղած պարսաններուն համար: Բայց քանի որ դուք երկուքդ նկարագրուած էք իբրեւ «պաշտելիօրէն գրաւիչ եւ շաղկարատ բարեկամներ» Գրական Թայմզի կողմէ զգացի որ այդքան ալ գէշ գործ չէի ըրած»⁴⁰:

Այդպիսի սկզբունքի մը հետեւելով ծնունդ առած գիրքը «ապրում»ի եւ ո՛չ թէ «անցում»ի արդիւնք է: Տրեյլ ասոր տեսական հիմքը տուած է շուրջ քսան տարի ետք գրած «Համայնապատկեր եւ խառնուածք» յօդուածին մէջ. «Ասիկա միայն մէջտեղ ելած է վերջին տարիներուն բաւական մը ճամբորդելէ ետք, թէեւ այստեղ եւս կը կասկածիմ եթէ ասիկա ճիշդ բան է, քանի որ ես իսկապէս՝ «ուղեգիր» (travel-writer) մը չեմ, այլ՝ «բնակագիր» (residence-writer) մը»⁴¹:

Իր գեղարուեստական սկզբունքը եղած է կեցութիւնը դարձնել մտավիճակ մը, որ թոյլ տայ հում նիւթը արուեստի վերածելու աշխատանքը: Հեղինակը կը դառնայ վերստեղծող ու վերստեղծուող կերպար մը պատումին մէջ. ինչպէս ինքն իսկ ըսած է՝ «կերպարները կը տեսնէ գրեթէ իբրեւ համայնապատկերի գործօններ»⁴²: Այս մասին, ամերիկացի գրականագէտ Կրեկրի Տիքսըն գրած է. «Կեցութիւնը, ուրեմն, մտավիճակ մըն է, յարաբերա-

նէսի Մալրըզը: Այլ առիթով, Զարեան ճառ մը արտասանած է համայնապատկերին մասին՝ իբրեւ բնագանցութեան ձեւ («Աստուածային Պղատոնը անգամ մը ըսաւ, թէ Յունաստանի մէջ կը տեսնուի Աստուած իր կարկիններով ու քանոններով») (idem, p. 15): Սակայն, շահեկան է աւելի ուշ կարդալ, որ «այս բոլորը բնագանցութիւն է» ըսելով հակաճառած է կոմս Տ.ի մէկ վերլուծումին, որ նոյնպէս կը ծանրանար համայնապատկերի բնագանցութեան վրայ (idem, p. 106):

³⁷ Durrell, op. cit., p. 14:

³⁸ Lawrence Durrell, Spirit of Place: Letters and Essays on Travel, London, 1969, p. 156:

³⁹ Idem, p. 74:

⁴⁰ Matlossian, op. cit., p. 84:

⁴¹ Idem, p. 156:

⁴² Ibidem:

կան առաջադրանք մը որ կախում ունի, ի միջի այլոց, սուեալ վայրին մասին գրելու տրամադրութենէն, ներկայ բնակավայրին մասին մտավիճակէն եւ երբեմնի տուն եղած վայրի մասին յուշերէն: Ասիկա կը փաստեն Տրուէլի կղզիի գիրքերը՝ «Պրոսպերոյի խուցը», «Մովային Վենիւսի մը մասին անդրադարձներ», «Դառն լիմոններ», «Միկիլիական կարուսէլ» եւ «Յոյն կղզիները»: «Պրոսպերոյի խուցը», օրինակ, գրուեցաւ— հում նշումներէ գիրք դարձաւ— Տրուէլի մը կողմէ որ այլեւ Գորֆու չէր ապրեր, եւ չէր ապրած որոշ ժամահակով: Եւ մինչ կղզիները «յայտնագործելու» հոլովոյթը այստեղ կարեւոր է, նոյնքան կարեւոր է որ Տրուէլ ինքզինք զգաց իսկական բնակիչ մը այն աստիճան որ կրնար իսկական «բնակագրութիւն» արտադրել դէպքէն շատ աւելի ուշ: Տարբեր ժամանակներ, տարբեր վայրեր, սակայն գործը Գորֆուի ոգին կ'որսայ բնակիչի աչքով, եւ բնակիչ մըն է զոր կը ճանչնանք եւ կը սիրենք»⁴³:

Թէեւ եւրոպական լեզուներով քիչ բան տրամադրելի էր Զարեանի գործերէն, ան սլ պէտք է՝ բանաւոր ճամբով, որոշ դեր խաղացած ըլլայ Տրուէլի մտածողութեան ձեւաւորումին մէջ, որուն վրայ ազդած է անոր վարակիչ հետաքրքրութիւնը մշակութային եւ դրական հարցերու նկատմամբ, յատկապէս փիլիսոփայական որոնումները: Վերի նամակի շարունակութեան մէջ, Տրուէլ հարցուցած է. «Հասունցա՞ծ է, բանաձեւու՞ծ է արդէն ձեր նոր փիլիսոփայութիւնը: Պիտի ուզէի կարենալ կարողալ ձեր գրութիւնները. անգլերէն տրամադրելի թարգմանութիւններ չկա՞ն: (...) Ամէն օր աւելի ուժով կը զգամ նոր ծնունդը, որուն մասին դուք խօսեցաք: Մնունդը կատարեալ արարքին մէջ. Թաոյին նիւթը: Պէտք է շուտով հանգիպում մը ունենանք, գինիի շիշ մը եւ լաւ ու վճռակաւ խօսակցութիւն մը ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ բնութեան մասին: Պէտք է սրբենք զուտ ուղեղային, համակարգային, բնազանցական փսխունքը որուն մէջ սուզուած է Եւրոպան ու հաստատել ճակատագրի մաքուր ու նոր արժէքները: Թերեւս մեզմէ ոմանք անձնասպան ըլլանք ատիկա ընելով: Դուք պէտք է աւելի հանգամանօրէն խօսիք ձեր փիլիսոփայութեան մասին. անոր նախադրեալները յոնիացի էլէացիներէն ածանցուած են, Պղատունէ՞ն, Լասօ-Յէէ՞ն: Ահագին կարդացած եմ վերջերս, եւ դառնօրէն յուսախաբ եղած բոլոր փիլիսոփայութիւններէն՝ հազիւ թէ կը շօշափեն զուտ բարոյականը: Փիլոնի պէս Լասօ-Յէէն փոխ առնել գերագոյն, ժխտական նախադրեալը եւ անկէ եւրոպական ածանցոց բարոյական համադեղերը զարգացնել՝ կը թուի ըլլալ ամենաստոր անկումը»⁴⁴:

«Պրոսպերոյի խուցը»ին մէջ, Զարեանի մասին շատ դիպուկ կերպով գրուած է, թէ «բնածին հերոսապաշտ մըն է եւ ամէն քարի տակ փիլիսոփայ մը կը գտնէ»⁴⁵: Այդ շրջանին գրուող «Նաւը լերան վրայ»ի մէջ, ինչպէս յայտնի է, մտած են թաոյական վարդապետութեան որոշ գաղափարներ⁴⁶:

Յանձին կոմս Տ.ի, Զարեան ու Տրուէլ համախոհ մը գտած են իրենց փիլիսոփայական որոնումներուն մէջ: Արդարեւ, Տրուէլ կը գրէ. «Կոմսը փիլիսոփայ մըն է— «փիլիսոփայ մը», պիտի ըսէ ձեզի արհամարհալից՝ անվրէպ անգլերէնով թէ հատու ֆրանսերէնով, «փիլիսոփայ մը որ միայն կը նստի լսելու»: Միշտ պատահական անկեղծութեամբ կը խօսի իր կեանքին ու հետաքրքրութիւններուն մասին, իր բաւական գեղեցիկ մութ աչքերը խաղաղօ-

⁴³ Gregory Dickson, «Lawrence Durrell and the Tradition of Travel Literature», *Deus Loci*, number V, 1984, p. 48:

⁴⁴ Matiossian, op. cit., p. 82—83:

⁴⁵ Durrell, op. cit., p. 76:

⁴⁶ Կոմսան Զարեան, Նաւը լերան վրայ, Պոստըն, 1943, էջ 85:

րէն սեւեռելով լսարանին վրայ: Լեցուն է այն բանով, զոր Զարեան (...) «հայեցողական հանդարտութիւն» կը կոչէ: Աւելի ճիշդ, հանդարտութիւնն է մէկու մը, որուն մէջ վիպականը մեռած է, եւ որուն մէջ փորձառութեան ամենատուր շեղբը դպած է ներքին մարդը: Հակառակ քաղցրութեան եւ հանդարտութեան, միայն արուեստագէտին յատուկ բնազանցական անորոշութիւններու ենթակայ է. ասիկա կրնանք հետեւցնել իր ննջասենեակին մէջ շարուած երոպացի փիլիսոփաներու մաշած հաւաքածոներէն: «Փիլիսոփայութիւնը— ըսաւ անգամ մը— տարակոյս մըն է որ երիզորդի պէս կ'ապրի մարդու մէջ, որ տօգունութիւն եւ ախորժակի պակաս կը բերէ: Յանկարծ մարդ կ'արթննայ եւ ստոյգ կը հասկնայ որ մարդկային ցեղի իննսունըհինգ տոկոսին— որուն իբրեւ թէ կը պատկանէր— գործերը իմաստ չունին իրեն համար: Ի՞նչ պիտի ըլլայ իր ապագան»:

(...) Զարեան կը հիանայ անոր վրայ այսպիսի բնորոշ թռիչքներուն, ինչպէս եւ անոր վարմունքի լրջութեան եւ գրաւութեան համար: «Եթէ ան ուզէր գիրք մը գրել,— կ'ըսէ Զարեան՝ ծարաւի գրագէտը,— հանճարեղ գործ մը պիտի ըլլար»: Եւ ապա կ'աւելցնէ, աւելի դանդաղ կերպով. «Եւ եթէ կըրնայ ապրիլ առանց մտածելու ինքնասպանութեան մասին...»⁴⁷:

Տրեւի շարադրանքը բնորոշ գիծ մը ունի. բոլոր կերպարներուն հանդէպ խաղացկուն երգիծանքէ մը շխուսափող, բայց ըստ էութեան յարգալից կեցուածք մը: Իր ճակատագրակիցներուն հանդէպ խորունկ ըմբռնում մը կայ, ուր մարդկային տկարութիւններ խոշորցնելու եւ դիտաւորեալ խժժանքի դիմելու վարքագիծը տեղ չունի: Զարեան ինքզինք կը յորջորջէ Հայաստանի մեծագոյն բանաստեղծը, կը սիրէ լաւ կենցաղն ու գեղեցիկ կիները, կը ցուցադրէ իր իմացական անյագուրդ ծարաւը, կը դառնայ հանդիպումներուն մղիչ ուժը, առանց բնաւ տպաւորելու որպէս այն շոր, անհրապոյր ու գրեթէ անհանդուրժելի կերպարը, զոր մեզի փոխանցած են տարբեր հայ յուշագիրներ (Մուշեղ Իշխան, Անդրանիկ Մառուկեան, Յակոբ Օշական): Բնորոշ է, այս իմաստով, իր եւ կոմս Տ.ի ծանօթացումի պարագան. «Զարեան ճանչըցած էր զինքը երբ կոմսին պատկանող քաղաքային տան մը հնարաւոր վարձքին մասին կը բանակցէին, եւ իր հոգեվիճակէն գիծ մը (Զարեանը անկարող էր անտրական գործեր ընելու, բացի նափուլիական օփերայի ձեւով) հաճելի պէտք է թուած ըլլայ կոմսին, որովհետեւ անմիջապէս բարեկամ դարձան: Եւ այժմ ամէն ամսուան առաջին շաբաթավերջը իբրեւ հիւր կ'անցընենք հին տան մէջ»⁴⁸:

Հոս կարելի է աւելցնել Տրեւի անձնական օրագիրէն այն նշումը, թէ իր աչքին Զարեան «ինքն իր հետ ամբողջական համաձայնութեան մէջ գրտնուող մարդու մը կերպարանքը» ունէր⁴⁹:

Գործուի տարիներու դիմանկարը ամբողջացնելու համար, շահեկան է դիմել նաեւ Լ. Տրեւի կրտսեր եղբոր՝ բնագէտ ու գրագէտ Ճերլտ Տրեւիի (1925—1995) համեմատաբար թուցիկ վկայութեան, ուր Զարեանի անունը արձանագրուած է Զաթոփէք (Zatopce) կերպով: Արդեօք 12-ամեայ Ճերլտի մէջ այդպէ՞ս տպաւորուած է հայ գրագէտին անունը, թէ գիտակցաբար որոշած է ծածկել անոր ինքնութիւնը. դժուար է ստոյգ ըսել: Այս էջերը, թեթեւ երգիծանքով պարուրուած ու միաժամանակ քանի մը հաւաստի գիծեր կու տան Զարեանէն, բաւական համահնչուն՝ Լ. Տրեւիին. «Երբեմն հիւրերու թարմ բեռը երեւան կու գար մինչ նախորդ խումբէն դեռ ազատած չէինք, եւ քառուր

⁴⁷ Durrell, op. cit., p. 76:

⁴⁸ Ibidem:

⁴⁹ Հմմտ. Pine, op. cit., p. 75:

աննկարագրելի էր. բանաստեղծներ, գրողներ, արուեստագետներ եւ թատերագիրներ տունն ու պարտէզը կը խճողէին, վիճելով, նկարելով, խմելով, մեքենագրելով ու յօրինելով: Լառիի խոստացած սովորական, հրապուրիչ մարդիկը ըլլալէ հետո, բոլորն ալ յայտնուեցան որպէս ամենէն արտակարգ ու արտակերտ մարդիկը, այնքան գիտութիւ, որ դժուարութիւն ունէին զիրար հասկնալու:

Առաջին ժամանողներէն էր Զաթովէքը, հայ բանաստեղծ մը, կարճ ու լեցունկեկ մարդ մը արծուի քիթով, մինչեւ ուսերը հասնող արծաթաբաշ մազով եւ հանգուցաւոր ձեռքերով՝ յօդացաւէ ծած: Երբ հասաւ, կը կրէր վիթխարի, խառնիխառն սեւ վերարկու մը եւ սեւ, լայնեզր գլխարկ մը, ու գինիով լեփ-լեցուն կառք մը կը քէր: Իր ձայնը սիրոքքոյի պէս տունը սասանեց երբ ներս խուճեց, ծփացող վերարկուով, ձեռքերը շիշերով լի: Իր ամբողջ կեցութեան ընթացքին հազիւ թէ դադրեցաւ խօսելէ: Առաւօտէն մինչեւ իրիկուն խօսեցաւ, գինիի արտակարգ քանակ խմելով, քուն մը քաշելով ուր որ հանդիպէր եւ հազիւ թէ անկողին մտնելով: Իր յառաջացած տարիքին հակառակ, միւս սեռին հանդէպ իր խանդավառութիւնը բնաւ չէր կորսնցուցած, եւ, մինչդեռ Մամային ու Մարկոյին հանդէպ տեսակ մը հնոճ քաղաքավարութեամբ կը վարուէր, շրջակայքի ո՛չ մէկ գեղջկուհի իր ուշադրութենէն զերծ էր: Զիթենիներուն մէջէն կազալով անոնց ետեւէն կ'երթար, բարձրաձայն ծիծաղելով եւ հաճելի խօսքեր պոռալով. վերարկուն կը ծփար, գինիի շիշ մը գրպանին: Նոյնիսկ Լուկարեճիան ազատ չէր, եւ իր յետոյքը կամիթ մը ստացաւ թիկնաթոռին տակը ալելու պահուն: Ասիկա ձեւով մը օրհնութիւն էր, որովհետեւ քանի մը օրով իր ցաւերը մոռցնել տուաւ իրեն, եւ կը կարմրէր ու երեխայի պէս կը խնդար երբ Զաթովէքը կ'երեւէր: Զաթովէքը վերջապէս մեկնեցաւ ինչպէս որ եկած էր, արքայաբար բազմած կառքի մը մէջ, վերարկուին մէջ փաթթուած, սիրալիր խօսքեր պոռալով մեղի փողոցն ի վար, խոստանալով շուտով վերադառնալ Պոսնիայէն եւ աւելի գինի բերել:

(...) Երկտող մը զրկուեցաւ, խնդրելով Քէտտորէն որ մեր մօտ գար օրը անցընելու համար: Իր դրական պատասխանը բերաւ կառք մը, ուր Զաթովէքի՝ վերարկուի մէջ փաթթուած կերպարը կքած էր: Գուրս եկաւ, որ ան հակայածաւ «հրածոն» մը խմած էր Գորֆուին կենացը, սխալ նաւը առած եւ ինքզինքը գտած՝ Աթէնք: Եւ քանի որ արդէն փախցուցած էր Պոսնիոյ մէջ իր ժամադրութիւնը, փիլիսոփայականօրէն Գորֆու վերադարձող յաջորդ նաւը բարձրացած էր, իր հետ բերելով գինիի քանի մը տուփ»⁵⁰:

Դեկտեմբերի վերջերը, Տրոէլ Միլլըրին հաղորդած է, թէ «Զարեան Ուրբաթ օր Վիեննա կը մեկնի: Կը սպասէ եռագրութեան մը 3րդ հատորը սկսիլ նամակի ձեւով քանի մը ուղերձներ զրկելէ առաջ: Հատ մը ձեզի, հատ մը Ունամունոյին, թերեւ (լուսթիւն) հատ մը թշուառականիս, եւսլն: Նշան եւ հականշան գիրքին մէջ»⁵¹: Կասկածելի է, որ այդ ուղերձները գրուած ըլլան: Արդարեւ, Մարտ 1937ին Տրոէլ հարցուցած է Զարեանին, թէ «ինչպէ՞ս կ'երթայ գրութիւնը: Նշանները ե՞րբ պիտի զրկուին»⁵²: Զարեան իր ընտանիքով մեկնած էր Վիեննա, ուրկէ 27 Փետրուար 1937ին գրած է Համաստեղին. «Ինչքան նամակիցդ կարողացայ հասկանալ բաւականի կասկածանքով եւ վերաբերում հիւանդութեանս: Դժբախտաբար ճիշտ է. ահաւոր ցաւեր ունեցայ եւ այդ ցաւերը նաեւ ազդեցին աչքերիս վրայ, ինչ որ շատ մտահոգութիւն պատճառեց ինձ: Կորֆու գեղեցիկ է, աժան, բայց խոնաւ եւ դաւաճան. կարծեմ

⁵⁰ Gerald Durrell, My Family and Other Animals, London, 1977, p. 118—119:

⁵¹ The Durrell-Müller..., p. 36.

⁵² Matlossian, op. cit., p. 81:

Թէնդիկն էլ՝ գրականութեան այդ վաշխառուն, որին պոլսահայերը մեծ ազգային հերոսի վերածեցին՝ նոյն կլիմայի զոհ գնաց: Այժմ աւելի լաւ եմ, դժբախտաբար միջոցներ չունեմ ջուրերը գնալու, մի բան որ մտածելի է հայ իրականութեան մէջ հարուստներին եւ կուսակցական յայտնի գործիչներին»⁵³:

Գրած է նաեւ Տրեւիլին, ինչպէս կ'իմանանք Փետրուար 1937ին վերջինիս գրած պատասխանէն. «Ի՛նչ լաւ է ձեր մասին լսել նորէն եւ իմանալ որ քիչ թէ շատ հաստատուած էք Վիեննա (եւ որ Իվանը դպրոց կ'երթայ ամբողջ օրը): Եւ մաքրութիւնը ամէն բանէ վեր. ատիկա բառ մըն է զոր դուրս նետած ենք մեր բառուպաշարէն այստեղ, թէեւ աւելի լաւ է իմ մօրս վիլլային քան ոչլոստ էն Ճորճին մէջ: Շատ կը կարօտնանք ձեզ: Եւ մտքիս մէջ կը հոլովեմ եթէ կարելի չէ որ այս գարնան հանդիպում մը ունենանք: (...) Միլլըրին ալ գըրած եմ, հարցնելով եթէ ան կրնայ մեզի հանդիպիլ հոն: Մայիսի առաջին կէսը, կը յիշեմ: Եթէ ան կարողանայ, ես ձեզ անմիջապէս տեղեակ կը պահեմ եւ տեսնենք դուք ինչ կը մտածէք: Ան շատ կը փափաքի ձեզի հանդիպիլ»⁵⁴:

Տրեւիլի Մարտ 1937ի նամակը հաստատած է, սակայն, որ «հանդիպումը պիտի չկայանայ, ցաւօք: Միլլըր շատ հիւանդ էր եւ կը վախնայ յանկարծական արեւէն, իսկ Ալան Թոմասը Յունիսին նաւով պիտի գայ հոս մեզի հանդիպելու: Մեղք»⁵⁵:

Զարեանի նամակները մեզի հասած չեն: Անգլիացի գրագէտին համաձայն, «ցաւօք իրմէ նամակ չունիմ. երբ Յունաստանէն մեզ քշեցին մեր բոլոր թուղթերը կորսնցուցինք»⁵⁶: Այս դէպքը պատահած է պատերազմի ընթացքին, հետեւաբար հնարաւոր է որ 1947էն ետք Զարեանի գրած նամակները Տրեւիլի արխիւին մէջ ըլլան: Նախորդ շրջանէն միայն փրկուած է տպագիր հետեւեալ երկտողը, «բարեկամական ուղերձ» մը որ 8 Մարտ 1937ին գրուած է, ըստ երեւոյթին՝ Վիեննայէն. «Սիրելի Տրեւիլ. ձեզ կը կարօտնանք, բայց աւելին՝ ձեր սքանչելի կինը: Սիրելի տղայ, այո, իսկապէս այս շարաթ անմահացուցած եմ ձեզ: Գրած եմ մեր կեանքերուն այս շրջանը: Մեծ սիրով, Զարեան»⁵⁷:

Մարտի վերջերը Միլլըրին հասցէագրած երկու նամակներու մէջ, Տրեւիլ ակնարկած է Զարեանի ղրկած «վիեննական ծխամորճին», որուն հետ քաշած լուսանկարները կցած է երկրորդ նամակին⁵⁸: Այդ մասին խօսած է Զարեանին գրած Մարտ 1937 թուակիր նամակին մէջ. «Ներեցէք որ առաջ չեմ գրած, բայց պառկած էի կոփոով: Երբ կը գրեմ, ձեր հրաշալի ծխամորճը բերանս է: Հիանալի է, հիանալի առարկայ մը, եւ ինծի հետ կը տանիմ ամէն տեղ: Նոյնիսկ անով լուսանկարուած եմ: Գլխարկները մեծ յաջողութիւն ունին. շքանորհակալութիւն ամէն բանի համար բոլորին կողմէ: Ինծի ըսէք որքա՞ն պարտք եմ եւ ես կը կարգադրեմ որ Անգլիայէն ղրկեն ձեզի»⁵⁹:

Այս նամակէն ետք, որոշ ժամանակ Զարեան լուծած է: Այնուհետեւ գրած է Տրեւիլին, որուն պատասխանը ստացուած է Վիեննա — դրոշմակնիքը պատուած է, — Օգոստոսի կէսերէն առաջ, երբ անգլիացի գրողը ճամբորդած է Փարիզ՝ Միլլըրին առաջին անգամ հանդիպելու: Տրեւիլ գրած է. «Ի՛նչ թեթե-

⁵³ Մատթէոսեան, Կոստան Զարեանի..., էջ 152:

⁵⁴ Մատթէոսեան, Լորեն Տրեւիլ..., էջ 3:

⁵⁵ Matiossian, op. cit., p. 80—81:

⁵⁶ Նամակ՝ Արա Պալիօպեանին, 15 նոյեմբեր 1982 (պատճէնը պահպանուած է Կոստան Զարեանի անձնական արխիւին մէջ, Երևան):

⁵⁷ Durrell, op. cit., p. 14:

⁵⁸ The Durrell-Miller Letters..., p. 64, 68:

⁵⁹ Matiossian, op. cit., p. 80—81:

լացում է նորէն լսել ձեր մասին. կը վախնայի, որ Ամերիկա կամ Եւրոպայէն դուրս այլ տեղ մեկնած ըլլալիք: Չէ, ձեզմէ բացիկ շունէի, իսկապէս ոչինչ լսեցի ձեզմէ այդ հիանալի վիեննական գլխարկներն ու ծխամորճը ստանալէ ետք: Այն ատեն երկտող մը գրած էի, ըսելով թէ որքան սիրած էինք զանոնք, եւ հարցնելով որքան արժած էին, որպէսզի կարենայի Անգլիայէն փոխարժէքը ղրկել ձեզի... լռութիւն մը ուր սպասեցի ստանալ, թերեւս, նոր հասցէ մը Թիպէթ կամ Զինաստան կամ Ուիննիփէկ»⁶⁰:

Անկէ ետք, տասը տարուան լռութիւն: Վերջին այս նամակէն երկու տարի ետք, Երկրորդ Աշխարհամարտը սկսած է: 1938ին Ասկոնա ապրող Զարեանը 1940ին անցած է Ֆլորանս, իսկ 1942ին՝ Նիւ Եորք: Իր կարգին, մինչեւ 1941 Գորֆու ու ապա՝ Աթէնք մնալէ ետք, Տրոէլ իր ընտանիքով հազիւ կը յաջողի խուսափիլ գերմանական ներխուժումէն եւ ապաստանիլ՝ Ադեքսանդրիա (Եգիպտոս), ուր պիտի մնայ մինչեւ պատերազմի աւարտը: 1945ին, լոյս կը տեսնէ «Պրոսպերոյի խուցը», որուն մասին Զարեան կ'իմանայ երկու տարի ետք, եւ Նիւ Եորքէն նամակ կը գրէ Տրոէլին, որ Հոգոսէն կը պատասխանէ 20 Փետրուար 1947ին. «Ի՛նչ մեծ հաճոյք է ձեր մասին լսել այս երկար տարիներէն ետք: Հազիւ կրնայի աչքերուս հաւատալ, այսքան ատենէ ի վեր ձեր հետքը կորսնցուցած ըլլալով: Փաստօրէն, ձեր անունը «Պրոսպերո»յի մէջ գործածելուս պատճառներէն մէկը այն էր, որ կը յուսայի որ ձեռով մը պիտի հանդիպէիք գիրքին եւ կրկին պիտի կապուէիք ինձի հետ»⁶¹:

Այս նամակով կը վերսկսէր ընդհատուած կապը եւ կը բացուէր Զարեան-Տրոէլ բարեկամութեան երկրորդ շրջանը, որ պիտի երկարաձգուէր՝ ուղղակի կերպով, գոնէ մինչեւ 1951, իսկ գրական երկերու արտացոլումով՝ մինչեւ 1969: Կապին այս վերանորոգումը առանձին քննարկումի նիւթ է:

ВАРТАН МАТЕВОСЯН (Буэнос-Айрес, Аргентина)—Костан Зарян и Лоуренс Трел на Корфу (1935—1937 гг.).—В публикации представляются разнообразные материалы, свидетельствующие о тесной дружбе между двумя классиками литературы, возникшей во время их пребывания на острове Корфу.

⁶⁰ Idem, p. 82:

⁶¹ Idem, p. 84: